

ҚОРАҚАЛПОҚ ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИДА «АЛПОМИШ» ДОСТОННИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Алламбергенова Нодира Гулмурзаевна,
ф.ф.д. (PhD) НукусДПИ ўзбек адабиёти кафедраси
доценти в.в.б., Ўзбекистон

Аннотация: Мазкур мақолада «Алпомиш» достони қорақалпоқ версиясининг қорақалпоқ фольклоршуносликда ўрганилиши масалалари кенг ёритилади. Достоннинг ёзиб олинishi ва нашр қилиниши, достон юзасидан олиб борилган тадқиқотлар ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: фольклор, фольклоршунослик, достон, версия, вариант.

Қорақалпоқ достонлари ғоявий-бадиий жиҳатдан ғоят ранг-баранг, кенг камровли бўлиши билан бирга жанрий жиҳатдан ҳам хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Фольклоршунос олимлар қорақалпоқ достонларини қуйидагича тасниф қилишади: 1. Қаҳрамонлик; 2. Ишқий-романик; 3. Ижтимоий-маиший; 4. Тарихий достонлар [4.211].

Қаҳрамонлик достонларида маҳаллий халқнинг ташқи душманлар томонидан босиб олинishi ва босқинчилар тазйиқидан қутилиш учун олиб борилган эрк ва мустақиллик йўлидаги кураш жараёнида чиниққан Гулойим, Сарвиноз, Алпомиш, Қоблан каби йигит-қизларнинг мардлик ва қаҳрамонликлари ёрқин фольклорга хос кўтаринки пафосларда талқин қилинади. Мазкур достонлар, асосан, юқорида номлари тилга олинган қаҳрамонлар бошчилигидаги халқ ғалабаси билан яқунланади. Бундай достонлар бош образлари аксарияти ватандошлари озодлиги йўлида курашган, енгилмас миллий қаҳрамон сифатида акс эттирилади.

Қорақалпоқ достонлари ва унинг бадиияти масалалари бўйича амалий ва назарий аҳамиятга эга бўлган номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган, кўплаб монографиялар нашр қилиниб, илмий мақолалар эълон қилинди. Бу соҳада Ўзбекистон Фанлар Академияси мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор И.Т.Сағитовнинг, филология фанлари доктори Н.Давқараевнинг, профессорлар Қ.Айимбетов,

Қ.Мақсетов, Ж.Хошаниязов ва К.Алламбергеновларнинг амалга оширган ишлари алоҳида таъкидга лойиқ.

Қорақалпоқ фольклоршунослигида «Алпомиш» достонининг дастлабки варианты Жиямурат жиров Бекмуҳаммад ўғли тилидан 1896 йилда ёзиб олиниб, 1901 йилда А.Диваев томонидан Тошкентда босиб чиқарилган. Мазкур нашрда берилган қисқа кириш сўз Қорақалпоқ фольклоршунослигида қаҳрамонлик достонларини ўрганишдаги илқ тадқиқот эди дейиш мумкин. «Албатта, А.Диваевнинг «Алпамыс»ни биринчи марта нашр қилиш, рус тилига таржима қилиш, изоҳлар бериш каби ишларини юқори баҳолаш билан бирга, шу вариантнинг ўзига хослиги, қорақалпоқ версияси эканлиги тўғрисида аниқ фикр берилмасдан, қарама-қарши фикрда бўлганлиги аянчли. Шунга қарамай, «Алпамыс»нинг ушбу матни достон матнини тадқиқ қилувчиларда қизиқиш уйғотди»[4.190]. Масалан, Профессор Ҳасан Поксойнинг Буюк Британия илм даргоҳларида яратган дастлабки йирик асари «Алпомиш» Ўрта Осиёнинг ўзлиги рус ҳукми остида» деб номланган бўлиб, мазкур тадқиқот айнан А.Диваев нашри асосида амалга оширилган. Тадқиқот натижалари инглиз ва турк тилларида китоб ҳолида нашр этилган (Paksoy H.B. Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule. – Hartford, Connecticut First AACAREdition, 1989; Paksoy H.B. ALPAMIŞ Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği. AACAR (Orta Asya Araştırmalarını Geliştirme Derneği) Kitap Dizisi. – HARTFORD: Connecticut Birinci AACAR basımı, 1989.)

Таниқли қорақалпоқ фольклоршуноси Қалли Айимбетов 1934 йили Хўжамберган жиров Ниёз ўғли (Өгиз жиров) вариантини оққа кўчириб, 1937 йилда Москвада нашр қилдирган. Худди шу вариант 1941 йилда Амет Шамуратов таҳрири остида тайёрланган «Қорақалпоқ фольклори 20 томлиги» таркибида яна нашр этилди. 1990 йили достон ушбу нашр асосида яна алоҳида китоб ҳолида босилди. 1995 йилда чоп этилган «Қорақалпоқ фольклори беш томлиги» таркибида ҳам эълон қилинди ва ниҳоят, 2007

йилги қорақалпоқ фольклори кўп жилдлигининг биринчи китоби сифатида кўп жилдликдан жой олди. Чунки мазкур вариант «қорақалпоқ фольклоршунослигида ёзиб олинган вариантлар ичида мукамаллиги, бадий ва мазмунан баркамоллиги билан кўзга ташланади»[5.212].

Фольклоршунос Артиқ Каримов томонидан ёзиб олинган Қиёс жиров Қайратдин ўғли репертуаридаги вариант И.Сағитов ёзган сўз боши билан 1957 йилда нашр қилинди. 1956 йилда атоқли ўзбек фольклоршуноси Мансур Афзалов томонидан Қиёс жировдан магнит тасмасига ёзиб олинган «Алпомиш» достонидан танлаб олиб куйланган парчалар нота ёзувлари билан биргаликда 1999 йилда санъатшунослик фанлари доктори Файзулла Кароматли ва профессор Т.Мирзаев таҳрири остида Тошкентда ўзбек тилида чоп этилди. 1957 йилда Р.Хўжамбергенов томонидан ёзиб олинган Есемурат жиров Нурабиллаев варианты 1960 йили Қ.Мақсетов ва Қ.Мамбетназаровлар таҳрири остида босмадан чиқарилди.

Қолган тўрт вариант, яъни Арзимбет жиров (Қ.Мақсетов ёзиб олган), Қурбанбай жиров (ёзиб олган А.Каримов), Тангирберген жиров (А.Жамалов ёзиб олган), Карам жиров (ёзиб олганлар: А.Жамалов, Н.Камалов, Қ.Мамбетназаров) вариантлари «Қорақалпоқ фольклори 100 томлиги» куллиёти таркибида 2007 йили «Қарақалпақстан» нашриётида илк марта чоп этилди. Ниҳоят, «Алпомиш» қаҳрамонлик эпосининг барча вариантлари бир бутун ҳолда – бир жилд ичида китобхонлар эътиборига ҳавола қилинди. Мазкур китобни тайёрлашда филол.ф.д. проф. С.Баҳадирова, филол.ф.д. Қ.Байниязов, филол. ф.н. Ж.Хошниязов, филол. ф.н. А.Альниязов, Ю.Байсағатов, А.Календерова каби Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Н.Давқараев номидаги тил ва адабиёт институти илмий ходимлари фаол иштирок этишди.

Қорақалпоқ халқ эпослари, шу жумладан, «Алпомиш» достони тадқиқотчиларидан бири таниқли олим Н.Давқараевдир. Унинг 50-йиллар бошларида ёзилган докторлик диссертациясида «Алпомиш» достонининг

Жиямурат жиров вариантга юқори баҳо берилади, куйловчининг бадихагўйлик салоҳияти алоҳида таъкидланади. Муаллиф асар хотима қисмидаги:

Алма баслы яшыл сона,
Ҳаўдектиң көлинде яқшы.
Дандан саплы жаўҳер пышак
Беклердиң белинде яқшы, –

дея бошланадиган шеърини парчани назарда тутиб, «Бунга қараганда, Жийемурат «Алпомиш» достонининг куйловчисигина бўлмаган, балки достоннинг ушбу кунги ваиянтини биринчи марта ёзиб олган ва қайта ишлаб чиққан одам бўлса керак», – дея ёзади[2.354].

Олим Қ.Айимбетов Жийемурат Бекмуҳаммад ўғлини нафақат жиров, балки талантили шоир эканлигига эътибор қаратиб, бу вариант «қорақалпоқ адабий тили тарихи учун энг зарур ва бой материалларни беради»[5.85], – дея таъкидлайди.

Жийемурат жиров нусхасини «Алпомиш»нинг бошқа вариантлари билан чоғиштириб, ўзига хос сифатларини аниқлаган фольклоршунос олим И.Сағитов достоннинг тили, бадий савиясининг юксак даражадалигини, асарда қорақалпоқ халқ тилининг энг гўзал бадий-тасвирий воситаларидан ўринли ва усталик билан фойдаланилганини кўрсатиб беради. [3.204].

1960 йилда «Алпомиш» достонининг яна бир варианты (уни Рамберген Хўжамбергенов ёзиб олган) Есемурат жиров тилидан ёзиб олинган, Қ.Мақсетов, Қ.Мамбетназаровлар томонидан нашрга тайёрлаган («Алпамыс». Халық дэстаны, Есемурат жыраў Нурабуллаев варианты. – Нөкис: ҚҚМБ, 1960.) Мазкур нашрга Қ.Мақсетов қаламига мансуб «Алпамыс» дастаны туўралы» («Алпомиш» достони хақида) мақоласи сўз боши ўрнида илова қилинган. Муаллифнинг ушбу мақоласини «Алпомиш» қахрамонлик достони хусусидаги жиддий тадқиқот бўлди дейишимиз мумкин. Муаллиф мақолада «Алпомиш» достонининг туркийзабон халқлар

ичида кенг тарқалгани, барча дoston ва эртақ кўринишида асарлар аслида битта асосга эгаллиги, қорақалпоқча вариантлари ҳақида батафсил маълумот беради. Ўн беш саҳифадан ташкил топган мазкур мақолада ушбу нашрда ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинаётган вариантнинг мотив ва сюжет чизиқлари, композицияси, қаҳрамонларга хос характер қирралари, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятлари очиқ берилган.

Шунингдек, Қ.Мақсетовнинг «Қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларида наср», «Қорақалпоқ эпоси», «Алпомиш дostonининг биринчи нашри»; И.Сағитовнинг «Қорақалпоқ халқ эпоси «Алпомиш» ҳақида», «Алпомиш» эпосининг қорақалпоқча версияси», «Қорақалпоқ қаҳрамонлик эпоси»; Ж.Хошаниязовнинг «Алпомиш» эпосидаги айрим номланишлар этимологияси ҳақида», «Алпомиш» қаҳрамонлик эпосининг тўпланиши ва ўрганилиши», «Алпомиш» дostonи яратилган давр ҳақида», «Жийдали Бойсин» атамаси ҳақида», «Қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларининг пайдо бўлиш манбалари»; М.Низаматдиновнинг «Жийемурат Бекмуҳаммад ўғлининг «Алпомиш» дostonидаги ижобий ва салбий образлар» каби фольклоршуносларнинг монография, мақола ва маърузалари яратилиб, оммалаштирилдики, буларнинг барчаси қорақалпоқ фольклоршунослигида ўзига хос «Алпомиш» шунослик тармоғининг шаклланганлигини, вақт сайин такомиллашиб бораётганини исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қарақалпақ фольклори. 100 томлық. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2007.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
3. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1963.
4. Мақсетов Қ., Тажимуратов А. Қарақалпақ фольклори. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968.